

ուէր անգղիներէնի թարգմանել հայերէն կարգ մը դասական արձանագրութիւններ կալկաթայի շնորհաւարահի եւ Սայեդաբադի հայ գերեզմանատներու տապանաքարերէն:

Հետազոտական այս աշխատասիրութիւններն էին որ ծնունդ տուին ժամանակին History of Armenians in India մեագրութեան (1895), որ մեծ ընդունելութիւն գտաւ եւ գնահատուեցաւ Հնդկաստանի անգղիական մամուլին կողմէ, որոնցմէ կը յիշեմ The Times of India (Bombay), Dec. 20, 1895, Indian Daily News (Calcutta), Dec. 24, 1895, Calcutta Review, January 1896, Empress (Calcutta), January 16, 1896, Anglo-Indian (Calcutta), January 18, 1896, թերթերը, ինչպէս նաեւ Յակոբեանի Journal of the Royal Asiatic Society թերթին մէջ հրատարակած գնահատականը, որուն թարգմանութիւնը տուաւ Երեւակ «Բազմապէս»-ի մէջ (1921, Դեկտ. եւ 1922, Յունիւլ-Փետր.):

Սեթեանց խոստացած էր իր այս գործը հայերէն աւելի ընդարձակ բովանդակութեամբ ալ հրատարակել (Հանդ. Ամս. 1896, էջ 121): Ինչ պատճառներ արգելք եղան այս խոստումին իրագործման չնք գիտեր. սակայն եւ այնպէս Սեթեանց «Արմենիա»-ի 1920 եւ 1921 տարեշրջաններուն մէջ մասնաւորապէս դարձեալ իր ուսումնասիրութիւններուն ընդհանրահայ կեանքը այլեւայլ տիտղոսներու ներքեւ, այստեղ կը յիշատակեմ միայն «Երեւակի հայկազունք ի Հնդկահայաստան», յօդուածաշարքը, որ դժբախտաբար ժամանակ մը ընդհատուեցաւ հեղինակին հիւանդութեան պատճառով, «Ճառ ասացեալ ի հանդիսի հարիւրամեայ յօբելինի հայկական մարդասիրական ճեմարանի որ ի կալկաթ Հայոց», «Անցք շինութեան Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն Հայոց ի Պինանգ», եւ այլն:

Աւերջերս Հնդկաստանի փոխարքայութեան հաստատման առիթով անխնջ հետախոյզը The Times of India շարաթաթերթին փոխարքայական յաւելումով մէջ դարձեալ հետաքրքիր մէջբերումներ կ'ընէ հնդկահայ պատմութենէն, մասնաւորապէս ծանրանալով այս անգամ հայերուն եւ անգղիացիներուն հատուկական յարաբերութիւններուն եւ համաշխարհային յարաբերութիւններուն, ինչպէս նաեւ հայ անձնաւորութիւններուն անգղիական կառավարութեան հանդէպ կատարած պատմական ծառայութիւններուն շուրջ:

Սեթեանցի այս գրութիւնը կարեւոր նշանակութիւններ չի պարունակեր, այլ ընդհանուր խտացում մըն է իր նախապէս գրած անգղիերէն եւ հայերէն ուսումնասիրութիւններուն: Հոս Սեթեանց մասնաւորապէս կը ծանրանայ Մոջայ Փանոս Ղալանդարեանի Արեւելեան Հնդկաց ընկերութեան հետ ի նպաստ հայ ազգին եւ առեւտրին 22 Յունիս 1688ին կնքած դաշինքին շուրջ, որուն անգղիերէն բնագիրը կը քին շուրջ, որուն անգղիերէն բնագիրը կը պահուի Լոնդոնի մէջ, ինչպէս գիտենք այս դաշինքով է որ հնդկահայերուն կը տրուէին հետեւեալ արտօնութիւնները.

Նախ՝ հայերը ներկայիս եւ ապագային հաւասար բաժին եւ իրաւունք կ'ունենային բոլոր այն նպաստներէն, զորոնք ընկերութիւններէն կային եւ ապագային կը շնորհէր եւ պիտի շնորհէր բախտախնդիր կամ վաճառական ո եւ է անգղիացիի:

Երկրորդ՝ հայերը կ'ունենային ազատ ու անարգել երթեւեկի արտօնութիւն Հնդկաստանէն ներս եւ դուրս, ընկերութեան ո եւ է նաեւ եւ «ազատ մարդ», ու՝ համապատասխան նպաստաւոր պայմաններով:

Երրորդ՝ հայերը ազատ կ'ըլլային ապրելու Հնդկաստանի մէջ ընկերութեան պատկառով ո եւ է քաղաքի, գաւառի կամ ամրոցի մէջ. կրնային ազատօրէն գնել եւ ծախել կալուած եւ տուն, ստանձնել քաղաքական պաշտօններ եւ պատիւներ, ինչպէս անգղիացի տոններ կ'ունեան դաւանաբան մէջ պաներ, իրենց կրօնական դաւանաբան մէջ պահել անվրդով եւ բացարձակ ազատութիւն: Այս յօդուածով կը յայտարարուէր դարձեալ թէ պիտի չկարենար շարունակել իր պաշտօնը ո եւ է կառավարիչ, որ յանդգնէր խանգարել հայերը ու զօրկել զանոնք այս արտօնագրով հարկաւ առանձնաշնորհումներու վայելքէն, եւ տրուած առանձնաշնորհումներու վայելքէն, ինչ վճարել աւելի կամ արբեր տուրք քան ինչ վճարել կամ պէտք են վճարել ընկերութեան անդամները եւ կամ ուրիշ ո եւ է անգղիացի:

Չորրորդ՝ հայերը կրնային ընկերութեան ո եւ է ամրոցէ ծամրոցէլ ուրիշ ո եւ է նաեւ, հանգիստ՝ Հնդկաստանի, Հարաւային ծովու, ճննաստանի եւ Մանիլայի մէջ ընկերութեան եւ կամ ընկերութեան թոյլատրած նաւերով, դարձեալ կրնային ազատօրէն գործառնել ճե-

1 Freeman՝ այսպէս կը գգուէին իրենք զիրենք անգղիացիները գիտել կու տայ այս առթիւ թողմասեան «Բազմապէս»-ի մէջ 1880, էջ 241:

նաստանի եւ Մանիլայի եւ ընկերութեան հրովարտակին գծած սահմաններուն մէջ գտնուած նաւահանգիստներու եւ տեղերու հետ, հաւասար պայմաններով, մաքսով եւ նաւորէքով ինչպէս ո եւ է անգղիացի:

Ասոնք կը կազմէին առաջին հրովարտակին գլխաւոր մասերը: Ասոր հետ միասին հայերուն շնորհուած էր ուրիշ հրովարտակ մըն ալ (կնքուած ընկերութեան մեծ կնիքով 22 Յունիս 1688), որ ընկերութեան պատկանող տեղերու մէջ, ուր քառասունէ քառասուն հայ բնակիչներ կային, կ'արտօնէր եկեղեցիներ կառուցանել իրենց ուզած ձեւով կամ ոճով:

Նոյն թուականին առանձին հրովարտակով կառավարիչներու վարչութիւնը անձնական առանձնաշնորհումով մը պատուեց խոջայ Փանոս Ղալանթարեանը, շնորհելով անոր սուտակի եւ մեղեմի մենավաճառումը, որուն համար հարկերին տասը տուրք միայն պիտի վճարէր:

Այս հրովարտակները հրատարակուեցան Անգլիոյ Զէյմս Բի. Թագաւորութեան չորրորդ տարին եւ ստորագրուեցան Բենիամին Բեթրատի (կառավարիչ) Զողիւ Զայլտի (երեսփոխանական ներկայացուցիչ) եւ ուրիշ երեք անկանաւոր պաշտօնեաներու կողմէ:

Սեթեանց իր History of Armenians in India ուսումնասիրութենէն արտագրելով պարզապէս դարձեալ յառաջ կը բերէ հոս այս նշանաւոր հրովարտակներուն անգղիերէն նախաբանգիրները, որոնց առաջինը «Բազմալէպի սիւնականերուն մէջ հայացուցած էր արդէն 1880 ին խաչիկ Թովմասեան» Անանուն պատմագրի մը «Հայք ի Հնդկս Անգղիացւոց եւ Հոլանտացւոց» շատ կարեւոր գրութեան հայերէն թարգմանութեան առիթով (Բազմալէպ 1880, էջ 240—241) եւ զոր ինքը Սեթեանց անկախ բնականաբար թովմասեանէն հայերէնի վերածած է յաջորդող երկու հրովարտակներուն հետ միասին «Արմենիա»ի մէջ (ԼԶ, թիւ 21—22):

Սեթեանց յետոյ համառօտիւ կը պատկերացնէ Հնդկահայ մի քանի նշանաւոր անձնաւորութիւններ ու անոնց վաճառականութեան եւ անգղիական կառավարութեան ի նպաստ մատուցած ծառայութիւնները: Այս անձնաւորութիւններէն շատերը Նոր-Զուղայեցիներ են, հայրենակիցներ Սեթեանցի, որոնց մասին մեծ հիացումով արտայայտուած էր արդէն Սեթեանց իր վերը յիշուած պատմական ճառին մէջ:

Հնդկահայ այս նշանաւոր դէմքերն են Խոջայ Խորայէլ Սարհատ (կամ Սերհանդ), որուն ջանքերով եւ միջնորդութեամբ է որ անգղիացիները կրցան տիրանալ Կալկաթայի եւ որ Մողալի կայսեր հետ ունեցած իր սերտ բարեկամութիւնը գիտցաւ օգտակարապէս գործածել ձեռք բերելով այն «մեծ ֆէրման»ը, որ իսկական հիմը դրաւ Հնդկաստանի անգղիական տիրապետութեան (1757): — Խոջայ Պետրոս Թարութիւնեան կամ պարզաբար «Հայ Պետրոս», որ բրիտանական կառավարութեան դատին ինպաստ աշխատեցաւ Ֆուլտայի անգղիական գաղթականներուն վեց ամիս շարունակ պարեն հայթայթելով գաղտնապէս, մինչեւ որ Մագրաւսէն անգղիական օժանդակ բանակը ժամանեց (20 Դեկտեմբեր 1756): Թարութիւնեան էր դարձեալ որ շատ կարեւոր դեր մը խաղաց Սուրաշա Դովան տապալելու նպատակով Միլ — Աղա Խաչիկ Առաքելեան, որ Գէորգ Գ. Թագաւորին ապաքինման առիթով կատարուած հանդիսութիւնները յաւերժացնելու համար ազատագրել տուաւ պարտատէրերու բանտին կալանաւորները՝ իր սեպհական ծախքով վճարելով անոնց պարտքը: Այս վեհանք գործին հաւանակուելու սուր մը եւ արքայական պատկեր մը: — Աղա Մովսէս Խաչիկ Առաքելեան, արժանաւոր երէց որդին Աղա Խաչիկ Առաքելեանին, որ անգղիացիներուն հանդէպ իր հաւատարմութիւնը ցուցնելու համար անձնական պաշտպանութեան համար հայ գումարտակ մը, երբ անգղիական զօրաբանակին մեծագոյն մասը ստիպուած էր Դեկան մեկնիլ Փրանսացիներու դէմ: Այս հաւատարմութեան զգած ունեւորուն համար ընդհանուր կառավարիչ, Ուէլլէյի մարքիզը սուրով մը պատուեց Մովսէսը:

Այս օրինակներով ահա Սեթեանց որու շակի կը պարզէ թէ ինչպէս հայերը իբրեւ հաւանոր մատուցած են անգղիական կառավարութեան: Իբրեւ առեւտրականներ նոյնպէս նշանաւորութեան եւ նախաձեռնութեան, Սեթեանց եւ ընկերութիւնը, որ 19. դարուն սկիզբները Զուլֆացի Թարութիւն Արզարի ձեռքով հիմնուեցաւ Բոմբէյի մէջ եւ 1830ին փոխադրուեցաւ Կալկաթա, ուր կը շարունակէ տակաւին ի՞նչ

պատուաւոր գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ Յ. Գա-
լստանեանց, որ հռչակաւոր եղած է իր բազ-
մաճիւղ եւ ընդարձակ գործառնութիւններով:

Վերջացրենէ առաջ իր յօդուածը յիշատակելով թեանց կը ծանրանայ դարձեալ իր մեծ գիւտին՝
կալկաթայի ամենահին տապանագիրին թուականին
շուրջ եւ նոյնին կարեւորութիւնը անգամ
մին ալ շեշտելու համար յառաջ կը բերէ
Պրոֆ. C. R. Wilsonի կալկաթայի English-
man թերթին մէջ հրատարակած Armenian
Founders of Calcutta վերնագրով յօդուածէն
(31 Յունվ. 1895) ընդարձակ մէջբերում մը,
որուն ամբողջութիւնը կարելի է գտնել History
of the Armenians in Indiaի մէջ (էջ 41—
44)։ Այս նիւթին Սեթեանց նուիրած է ուրիշ
յօդուած մըն ալ «Արմենիա»,ի մէջ (1է, p. 22)
«Հայք հիմնադիրք կալկաթայ քաղաքի Հնդկաց»,
վերնագրով։ Ինչպէս յայտնի է Սեթեանց իր
այս շատ նշանաւոր գիւտովը մեծ յեղաշրջում
յառաջ բերաւ կալկաթայի հիմնարկութեան
պատմութեան մէջ, տեղւոյն հայ գերեզմանա-
տան մէջ երեւան հանելով 11 Յուլիս 1630
վայր շրջեց իբր իրողութիւն ընդունուած այն
աւանդութիւնը թէ Job Charnock հիմնած էր
կալկաթան, ու այս աւանդութեան միակ հիմն
էր ի հարկէ տապանագիրին կրած 24 Աւգոստոս
1690 թուականը, որ մինչեւ Սեթեանցի գիւտը
ամենահինը համարուած էր։

Աթեանց իր ներկայ յօդուածները պա-
տենարէն հետաքրքրական պատկերներ
կաթայի սաղարէթ հայ եկեղեցին, որ կա-
ռուցուած է 1724ին, Աղա Մազարի ձեռքով
այս մասին տես ընդարձակօրէն Տեղեկատու-
յոցումը (Արմենիա 1921, Թ. 49)։ Երկրորդ
պատկերն է Գալստանեանցի հոյակապ ապա-
րանքը (Calstaun Park), որ պատերազմի միջո-
ցին մարդասիրօրէն տրամագործեցաւ զինուորա-
կան իշխանութիւններուն, ծառայելու համար
կան իշխանութիւններուն, ծառայելու համար
կան իշխանութիւններուն, ծառայելու համար
կան իշխանութիւններուն, ծառայելու համար

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ ՈՂՈՐԾԱԾ ՀՈԳԻ
ՍՈՒՔԻԱԶԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՌԸԶԱ
ԲԻԲԷ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՇԽԱՐՀԷՍ
Ի ԿԵԱՆՍ ՅԱԻՏԵՆԻՑ: ԹԻՎՆ 15
ՆԱԽԱ 21

Որքան ցանկալի էր որ Սեթեանց — որ
 “Հնութեանց հոյակապ Հնդկահայոց հետա-
 խոյլ», տիտղոսը կը սիրէ միշտ հիւսել արժա-
 նապէս իր անունին — մասնական այս ուսում-
 նասիրութիւններու կողքին տար մեզի հնդկա-
 հայ արձանագրութիւններու ու յիշատակարան-
 ներու, ինչպէս նաեւ պատմական գրութիւններու
 յօրինուածական լիակատար մէկ հաւաքածոն։
 Նման աշխատասիրութիւն մը պիտի ըլլար ար-
 դարեւ արժանաւոր կոթող Սեթեանցի անուան։

Վիեննա, 16 Ապրիլ 1922:

ԹԱԳՈՒՀԻ Ե. ԳՈՆՏԱՅԵԱՆ

2. TOTOMIANZ Prof. V., L'Arménie économique. préface de Luigi Luzzatti, traduit de l'italien par M. S. David-Beg. Paris, 1920 éd. H. Turabian, 8°, p. 96. Prix: 5 francs

Մոսկուայի համալսարանին տնտեսագետ
Պրոֆ. Վ. Տոտոմեանց, որ ժամանակէ մ'ի վեր
Խաղաղ կը գտնուէր, իտալերէն լեզուաւ լոյս հա-
նած էր՝ «Հայաստանի տնտեսագիտութիւն» ևտ-
րագրով այս գործը: Հոս ո՛չ թէ լոկ հայերուն կրած
թշուառութեանց դէմ բողոք մըն է որ կը բառնայ
գիտնական հիշխնակը ընդհանուր մարդկութեան
առջեւ, այլեւ գիտական ցուցումներով եւ իրո-
ղութիւններով կը քննայ համոզել թէ ինչ
մեծ նշանակութիւն ունի Հայաստան տնտեսա-
գիտական տեսակետէ (էջ 7) ո՛չ միայն իւր
շուրջը գտնուող երկիրներուն, այլ նաեւ ամբողջ
արեւելքի եւ արեւմուտքի համար: Եւ ասոր
անհրաժեշտ հետեւութիւն՝ կ'առաջարկէ
որ Հայաստան եւ Հայ ժողովուրդն ազատա-
գրուի, բնական է կարող իշխանութիւններու
օժանդակութեամբ, եւ վերջնականապէս թու-
թափէ գերութեան լուծը, որուն տակ դարերէ
ի վեր կը ճնշուի ու կը հեծէ:

ի վեր կը ճնշուի ու կը
Վ. Տոտոմեանց իւր այդ վախճանին հաս-
նելէւ համար տասը գլուխներու մէջ զանազան
տեսակէտներով կը խօսի Հայաստանի եւ Հայ
ժողովրդեան վրայ: Ար ներկայացնէ նախ Հայաս-
տանի տնտեսագիտական տեսակէտէ ունե-
ցած մեծ կարեւորութիւնը (էջ 7—12), ցու-
ցադրելով անոր աշխարհագրական յարմար
գործը, երկրին հարստութիւնը, բնակչաց վա-
ճառականական առանձնայատուկ յատկութիւն-
ներն եւն: Սակայն թուրքիա, որուն այնչափ տա-